

Spacerownik powstał w ramach projektu „Praskie rewolucje reklamowe. Z poszanowaniem dla dziedzictwa”, współfinansowanego ze środków m. st. Warszawa i stowarzyszenia „Porozumienie dla Pragi”

Opracowanie tekstów
Krzysztof Michalski

Zdjęcia
Sylwester Klimiuk, Krzysztof Michalski, Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC), Porozumienie dla Pragi, mapa.um.warszawa.pl, Muzeum Warszawy

Redakcja i korekta
Krzysztof Michalski

Opracowanie graficzne
Piotr Berezowski

Wydawca
Stowarzyszenie „Porozumienie dla Pragi”

Druk
Multiprint

ISBN 978-83-956407-6-6

SPACEROWNIK PO PRADZE ŚLADEM DAWNYCH REKLAM

Historia Pragi reklamą pisana

Warszawska Praga, przynajmniej od swoich początków jako miasta w XVII w., pełniła funkcje handlowe. Targi, spedycja różnych dóbr, handel codzienny – to wszystko z pewnością wymagało reklamy. Jej nowoczesna forma widoczna w przestrzeni miasta, w postaci szyldów czy pierwszych reklamowych murali, zaczęła się pojawiać najpewniej w II poł. XIX w., analogicznie do innych części Warszawy.

Widok ul. Targowej na wysokości nr 66, pocztówka sprzed 1914 r., widać drewniane szyldy reklamowe na elewacjach budynków, źródło: polanapl

Takie reklamy znamy głównie z fotografii czy koloryzowanych pocztówek przedstawiających fragmenty ulicy Targowej, Wileńskiej, rejon bazaru Różyckiego (słynny kiosk-syfon) czy okolice położonej tuż przy moście Kierbedzia stacji kolejki kursującej z Jabłonną do Karczewa.

Jeden z pierwszych praskich murali reklamujący fabrykę kamieni myśkich Cezarego Skornyn, zdjęcie z 1918 r. autorstwa E. Wunderlicha, źródło: Muzeum Warszawy

Pierwsze zachowane do dziś na Pradze reklamy w postaci szyldów malowanych na elewacji budynków pochodzą tuż sprzed wybuchu I wojny światowej. Dalszy rozwój reklamy przyniosło 20-lecie międzywojenne, okres niemieckiej okupacji i PRL. Lata 1945-1989 były pod tym względem wyjątkowe – choć w sklepach okresowo brakowało najbardziej pożądaných produktów, ulice wypełniały liczne reklamy, od szyldów w różnych formatach, przez ogromne neony lokowane w pobliżu węzłów komunikacyjnych czy na nowoczesnych osiedlach takich jak Praga II, aż po kolorowe murale, które przez lata poprawiały estetykę ślepych ścian jakie przy Targowej, Kijowskiej czy Żąbkowskiej pozostały po rozbiórce ostatnich drewniaków. Najbardziej znane murale dostrzec można było przy Targowej 15, 22, 39, 62 czy Brzeskiej 3 (dziś Kijowska 3).

Neon reklamowy Totalizatora Sportowego na dachu bloku przy ul. Karola Darwina 3A, 1967 r., fot. G. Rutowska, źródło: NAC

Transformacja ustrojowa przyniosła kres tym formom reklamy. Neony przestały świecić wraz z upadkiem zakładów, których produkty reklamowały, większość murali zniknęła wraz z nowymi inwestycjami, które wypełniły luki w w pierzejach ulic, dawne szyldy czy witryny wyparł plastik, tak w postaci banerów, jak i nowych, szczelnych witryn wykonanych z PCV.

Ulica Targowa w latach 1948-1950, widoczne różne formy reklamy, zdjęcie CAF, źródło: NAC

Renesans dawnych form reklamy i zainteresowanie tym, co przetrwało, przyszedł dopiero w drugim dziesięcioleciu XXI w. Pasjonaci i artyści zaczęli przywracać do życia ostatnie neony, które przetrwały, wzrosło zainteresowanie nielicznymi peerelowskimi muralami, które w Warszawie przetrwały właśnie głównie na Pradze, wreszcie coraz większą uwagę tak przedsiębiorcy jak i konsumenci zaczęli zwracać na estetyczną w swojej formie reklamę.

Ulica Żąbkowska, lata 60. XX w., szyld semaforowy, fot. Z. Siemaszko, źródło: NAC

Dawna reklama mogła więc stać się zarówno źródłem inspiracji dla współczesnych, jak i zaczęła być traktowana jako ważny element lokalnego dziedzictwa kulturowego. Pamiętam dobrze wielką falę oburzenia, gdy jedna z agencji reklamowych zamalowała w 2019 r. peerelowskie murale „Foton” i „Jubiler” przy Targowej 15.

Zniszczenie muralu „Foton” w 2019 r., fot. Porozumienie dla Pragi

Pod wpływem presji społecznej inwestor zdecydował się na odmalowanie jednego z nich, a wojewódzki konserwator zabytków inny, znajdujący się w pobliżu przy Targowej 22 peerelowski mural „Muchozol-Molozol-Sanitozol”, wpisał do rejestru zabytków ruchomych. To prawdopodobnie jedyny w Polsce, a na pewno na Mazowszu, zabytkowy mural.

Niniejszy spacerownik został przygotowany, aby spełniać dwojakie funkcje. Z jednej strony ma zachęcać do samodzielnego poznawania Pragi szlakiem dawnych reklam i różnych detali architektonicznych kojarzonych z reklamą, takich jak np. witryny. Z drugiej zawiera również praktyczne podpowiedzi, skierowane głównie do działających na Pradze przedsiębiorców, jak tworzyć dobre reklamy z poszanowaniem dla lokalnego dziedzictwa, przepisów prawa i poczucia estetyki.

W imieniu „Porozumienia dla Pragi” zapraszam do spaceru po Pradze szlakiem dawnych reklam!

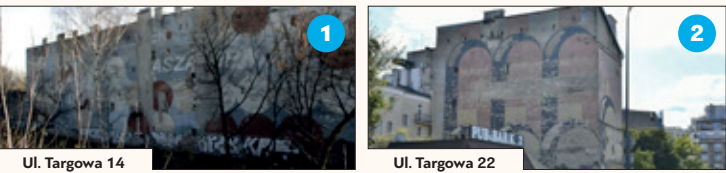
Krzysztof Michalski

Murale reklamowe

Wyjątkowym elementem reklamowego krajobrazu Pragi są wielkoformatowe reklamy ścienne zwane muralami. Choć tego typu reklamy pojawiały się już pod koniec XIX w., czy w dwudziestoleciu międzywojennym, ich rozkwit nastąpił w okresie PRL. Pełniły wielorakie funkcje – od komercyjnych (reklama produktu lub przedsiębiorstwa) po estetyczne (tymczasowe wypełnienie ślepych ścian budynków murowanych, które zaczęły być odsłaniane wraz z rozbiórką drewniaków lub innych budynków zniszczonych w czasie wojny).

W przypadku Pragi swoistym zaglebieniem murali stał się rejon skrzyżowaniu ulic Targowej i Kijowskiej, co podyktowane było bliskością dużego dworca kolejowego Warszawa Wschodnia oraz decyzjami urbanistycznymi dotyczącymi przebiegu ulicy Kijowskiej (rozbiórka kamienicy frontowej Dominika Cichockiego z XIX w. i części oficyny przy Targowej 22). O lokalizacji reklam ściennych decydował Naczelný Plastyk Warszawy, a za ich formę i realizację często odpowiadali plastycy związani ze Związkiem Polskich Artystów Plastyków czy Pracowniami Sztuk Plastycznych (założone w 1949 r. przedsiębiorstwo państwowe), tworzący murale dla różnych instytucji. Jakość samych murali była różna – do malowania używano farb olejnych lub lakierów samochodowych, co ograniczało trwałość, a ściany najczęściej gruntowano pokostem.

Przy ulicy Targowej dostrzec dziś można kilka murali, znajdujących się jednak w złym stanie. Na ścianie szczytowej kamienicy przy Targowej 14 od strony linii średnicowej wymalowany został prawdopodobnie pod koniec lat 70. mural Totalizatora Sportowego z hasłem „Totolotek naszą grą” **1**. Choć mural przetrwał do dziś, jest w bardzo złym stanie. Na dwóch „ślepych” ścianach kamienicy przy Targowej 22, prawdopodobnie po 1970 r. namalowano reklamę Zakładów Chemicznych „Azot” z Jaworzna, przedstawiającą produkowane tam preparaty biobójcze „Muchozol”, „Molozol” i „Sanitozol” **2**. Mural przedstawia opakowania produktów w formie wertykalnej. W 2020 r. Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków objął na wniosek stowarzyszenia „Porozumienie dla Pragi” mural ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków ruchomych. Dużą

wartość artystyczną i historyczną posiadały dwa murale umieszczone na początku lat 70. na południowej elewacji kamienicy Juliusza Nagórskiego przy Targowej 15 **3**. Jako pierwszy namalowano mural „Foton”, reklamujący Warszawskie Zakłady Fotograficzne na Woli (jedna z nielicznych na Pradze reklam przedsiębiorstwa z lewo-brzeżnej Warszawy). Przekaz reklamowy został przygotowany w trzech językach - polskim, rosyjskim i angielskim – by lepiej docierać do odbiorców, którymi często byli pasażerowie pociągów międzynarodowych przejeżdżających trasą średnicową. Na drugim ślepych fragmencie

ściany, bliżej ulicy Targowej najpierw namalowany został mural reklamujący Spółdzielnię Inwalidów „Mazowianka”, który ustąpił później miejsca reklamie „Jubilera”, czyli Przedsiębiorstwa Handlu Detalicznego, któremu podlegały sklepy i punktu usługowe. „Jubiler” oferował m.in. rabaty na zakup legendarnych zegarków radzieckich marki „Pobieda”. Obydwa murale zostały zama-

lowane w 2019 r., mimo podejmowanych działań na rzecz ich objęcia ochroną konserwatorską. Na fali oburzenia „Foton” odtworzono zimą 2020 r. W 2023 r. po wyburzeniu piętrowej przybudówki ukazał się oryginalny fragment tego muralu. W przypadku „Jubilera” w wyniku prac konserwatorskich odsłonięto jedynie literę „U”. Przy ulicy Targowej dostrzec można jeszcze pozostałości innych peerelowskich murali – przy Targowej 27 **5** znajdował się mural reklamujący Powszechną Kasę Oszczędności, a przy Targowej 39 **6** mural Łódzkich Zakładów Radiowych. Obydwa zostały zasłonięte na przełomie lat

80. i 90. XX w. w wyniku uzupełnienia luk w pierzei ulicy Targowej przez nowe budynki. W kontekście peerelowskich murali konieczne trzeba wspomnieć o ścianie szczytowej kamienicy przy Targowej 62 (róg z Żąbkowską) **10**, gdzie zarówno w okresie PRL, jak i współcześnie pojawiały się murale reklamowe (m.in. PDT, FSO, Pollena-Uroda, E. Wedel).

Malowane szyldy na elewacji

Reklamami, które mają unikalny charakter i bezapelacyjnie powinny zostać zachowane, są malowane na elewacjach niektórych praskich kamienic szyldy. Najwięcej z nich spotkamy przy ul. Stalowej, pojedyncze występują przy Brzeskiej, Inżynierskiej i Małej. Część szyldów pochodzi sprzed I wojny światowej lub z okresu tuż przed wycofaniem się z Warszawy wojsk rosyjskich, co nastąpiło na początku sierpnia 1915 r. Pod tym względem najcenniejsze wydają się być malowane szyldy zachowane przy ul. Stalowej, na elewacjach kamienic pod numerem 37 i 41 oraz przy Strzeleckiej 26, które to budynki otaczały plac, na którym funkcjonował

bazar Pachulskich **28**. Kamienice zostały wybudowane przed I wojną światową, a właścicielami byli Władysław Pachulski i Andrzej Domański. Budynek frontowe i oficyny przeznaczono na funkcje mieszkalne. W parterach i w podwórzu mieściły się różne lokale usługowe i bazarowe kramy. Napisy, których zachowało się kilkanaście, w tym część w języku rosyjskim, są pamiątką po handlowej przeszłości tego miejsca. Większość napisów jest słabo widoczna, część pokrywają kolejne warstwy farb, część uległa zniszczeniu, w tym cenny napis w języku rosyjskim i polskim reklamujący sklep kolonialny A. Cynowskiego, który namalowano nad przejazdem bramnym kamienicy przy Stalowej 41 od strony podwórza. Dobrze zachowane są odkryte kilkanaście lat temu napisy na kamienicy przy Stalowej 37 („Strzyżenie”, „Golenie”, „Mleczarnia”), gorzej te w podwórzu i na elewacji Stalowej 41 („Fabryka sodowej wody Rozenberga”, „Piwo” i „Ciastka” w języku rosyjskim). Mimo objęcia

kamienic ochroną konserwatorską stan napisów jest zły lub bardzo zły, co grozi ich bezpowrotną utratą bez pod-

jęcia zdecydowanych działań na rzecz ich ratowania. Przy ul. Stalowej malowany szyld dostrzeczemy również pod numerem 10 **33**. Przed II wojną światową funkcjonował tutaj sklep kolonialny Tomasza Wysomirskiego, o czym świadczy napis „T. Wysomirski” namalowany nad łukowo zakończonym oknem – pierwotnie było w tym miejscu wejście do sklepu (lokal usługowy przekształcono z czasem na mieszkanie). Inny malowany szyld dostrzec można przy ul. Małej 13, na elewacji kamienicy Nazimków, wybudowanej w 1907 r. **32**. Nad znajdującym się w przyziemi lokalem usługowym dostrzec można mocno zniszczony napis z dwudziestolecia międzywojennego „Sklep Spożywczy J. Nowicki”, spod którego przeziara ślad po innym, wcześniejszym szyldzie. Napisy na Małej są w bardzo złym stanie i wymagają pilnych prac konserwatorskich. Na co dzień niedostępny dla osób postronnych pozostaje kolejny z szyldów polsko-rosyjskich, reklamujący działającą przy ul. Inżynierskiej 5 wytwórnię armatur i niklownię Karola Barwicha **56**. Napis pochodzi sprzed I wojny światowej i namalowany jest na elewacji piętrowego budynku fabrycznego, który wybudowano pomiędzy drugim i trzecim podwórzem. Budynek znajduje się w rękach prywatnych.

Ostatnim z malowanych szyldów, o którym konieczne trzeba wspomnieć, jest reklama zakładu krawieckiego namalowana na elewacji kamienicy Karola Webersa przy Brzeskiej 21 **13**. Choć kamienica powstała w latach 80. XIX w., napis jest dużo młodszy, pochodzi z 1930 r. Reklamuje działającą pod tym adresem pracownię Mosze Szatza. Ciekawostką jest fakt, iż na szyldzie nie znajdowały się dane właściciela pracowni, natomiast sygnatura autora szyldu, malarza o nazwisku Rubinsztajn, który mieszkał przy Brzeskiej 17A. Ten szyld również wymaga pilnych prac konserwatorskich.

Neony

Reklamy świetlne szczyt popularności osiągnęły na Pradze w latach 60. i 70. XX w. Najpopularniejsze neony rozświetlały Pragę z dachów wysokich bloków ulokowanych przy Rondzie Starzyńskiego, biur dyrekcji kolejowej przy Targowej 74, budynków przy placu Hallera (wówczas plac Leńskiego), dachu „jamnika” przy Kijowskiej 11

czy dachu kamienicy przy Targowej 15. Z peerelowskich neonów w przestrzeni Pragi nie przetrwał żaden. Jedy-nym śladem pozostaje samotna litera „D” **43** na elewacji kamienicy przy placu Hallera 4 (fragment neonu „Dom Książki”). Neonem współczesnym, choć stylizowanym na epokę, jest neon reklamujący działający od czasów PRL bar mleczny przy Żąbkowskiej 2 **11**. Moda na reklamę świetlną powraca w postaci tańszych w eksploatacji tzw. ledonów, których wiele można dostrzec w przestrzeni Pragi, również dzięki projektowi „Praskie rewolucje reklamowe. Z poszanowaniem dla dziedzictwa” (Okrzei, Zachariasza, Łomżyńska, Al. Solidarności).

Witryny lokali usługowych

Elementem wystroju lokali, który często znika jako pierwszy, są witryny. Stare, wykonane z drewna i metalu, zastępowane są nowymi, wykonanymi z plastiku lub aluminiowych profili. Wszystko pod pretekstem przyszłych oszczędności przy ogrzewaniu lokalu. Tymczasem drev-

niane czy metalowe witryny, przy odpowiedniej konserwacji, mogą równie efektywnie pozwalać na utrzymanie w lokalu odpowiedniej temperatury i wilgotności. Witryny możemy podzielić na klasyczne i skrzynkowe. Pod

względem plastycznym ciekawe są te drugie, wysunięte poza lico elewacji. Takie witryny pojawiały się często po II wojnie światowej. Dziś spotkamy je przy ul. Marcin-kowskiego **4**, Targowej **16**, Jagiellońskiej czy Żąbkowskiej. Drewniane witryny klasyczne, zarówno przed- jak i powojenne spotkać można przy ul. Jagiellońskiej **7**, Nieporęckiej **18**, Grajewskiej **24**, Wileńskiej **27**, Stalowej

35, Bródnowskiej **39** i 11 Listopada **40**. Na oddzielne potraktowanie zasługują odnowione w wyniku prac konserwatorskich przy projekcie „Centrum Lokalne Plac Hallera” witryny prowadzące do lokali usługowych przy placu Hallera 8 **42**, z namalowanym na kartonie oryginalnym szyldem sklepowym „Ada” i przy placu Hallera 5 **44**.

Historyczne zabezpieczenia lokali usługowych

Na Pradze zachowało się jeszcze co najmniej kilkanaście lokali usługowych z oryginalnymi zabezpieczeniami w postaci metalowych krat lub drewnianych okiennic. W przypadku zabezpieczeń metalowych wyróżnić należy trzy typy stosowanych zabezpieczeń. Pierwszym jest krata zwi-

jana typu „sieć rybacka”, z kasetą w nadświetlu i mechanizmem do zwijania, którą stosowano zarówno przed wojną **19**, **21**, **22**, **26**, **31**, **34**, jak i w okresie PRL **41**, **45**. Drugim rozwiązaniem była krata składana w „harmonijkę” **20**, **37**. Czasem rozwiązania te występowały obok siebie **21**. Jako trzecie wymienić należy okratowanie zamontowane na

stałe, najczęściej zachowane w nadświetlach **29**. Drewniane okiennice zachowały się w mniejszej liczbie lokali, ale wciąż dostrzeczemy je przy Strzeleckiej 26 **30**, Śródkowej 25 **38** czy Al. Solidarności **46**. Stan drewnianych zabezpie-

czeń jest jednak w większości przypadków zły, więc przy remontach budynków lub poszczególnych lokali zasadnym jest przeprowadzenie odpowiednich prac konserwatorskich przy okiennicach.

Wnęki reklamowe

Wykonane z metalowych kątowników, oszklone witryny, umieszczone w przejazdach bramnych kamienic. Służyły do ekspozycji towaru lub szyldów reklamujących punkty usługowe znajdujące się w głębi podwórza. Kilka takich witryn zachowało się na Pradze, m.in. przy

Targowej 41, w kamienicy Wolfa Welta wybudowanej w 1913 r. **9**, Żąbkowskiej 14 **14**, w parterowej kamienicy Elżbiety Podbielskiej, wzniesionej w latach 60. XIX w. czy Targowej 48, kamienicy Maksa Patschke z lat 1910-1914 **15**.

Szyldy

Inspiracją dla współczesnych reklam, ale i pamiątką po często nie istniejących już zakładach czy punktach usługowych są różne dawne szyldy, które wprawne oko dostrzeże w krajobrazie Pragi. Wykonane głównie z blachy, nadwieszane nad chodnikiem (szyldy semaforowe) lub w formie plakiety mocowane do elewacji budynku. Niektóre z nich, jak np. malowany na szkłe szyld pracowni zegarmistrzowskiej przy ul. Okrzei 30 **8**, świadczą o wysokim kunszcie tworzących je rzemieślników. Te,

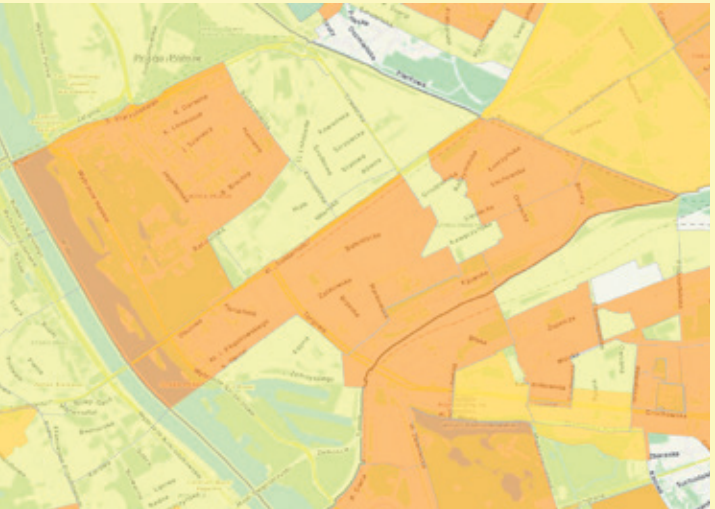

które przetrwały, pochodzą z okresu PRL. Oprócz wspomnianej ulicy Okrzei, znajdziemy je przy Żąbkowskiej **12**, **17**, Łomżyńskiej **23**, Stalowej **25**, na bazarze Różyckiego i w pracowni „PraRzemka” w Muzeum Warszawskiej Pragi **47**.

Jak się dobrze reklamować na Pradze?

1 Sprawdź czy Twój lokal znajduje się na obszarze z obowiązującym miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego (mpzp). Na Pradze-Północ obowiązuje 5 mpzp (rejonu Dworca Wschodniego, terenu Pragi Centrum, obszaru Nowa Praga II, Michałowa i Szmulowizny w rejonie Alei Solidarności, Michałowa i Szmulowizny w rejonie ulicy Objazdowej). Plany miejscowe regulują formę i możliwość umieszczenia reklam, więc warto zapoznać się z odpowiednimi przepisami. Szczegóły na stronie: architektura.um.warszawa.pl/praga-polnoc

Plany miejscowe obowiązujące na Pradze-Północ (kolor ciemnopomarańczowy) za: mapa.um.warszawa.pl, stan na grudzień 2023 r.

2 Sprawdź czy Twój lokal znajduje się w obiekcie lub na terenie objętym ochroną konserwatorską (np. wpis indywidualny do rejestru zabytków, uzyskać również układ urbanistyczny wpisany do rejestru zabytków, ochrona w planie miejscowym). W takim przypadku należy uzyskać pozwolenie ze strony właściwego konserwatora zabytków.

Różne formy ochrony konserwatorskiej obowiązujące na Pradze-Północ za: mapa.um.warszawa.pl, stan na grudzień 2023 r.

Skorzystaj z podpowiedzi:

- Praski Poradnik Szyldowy” www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/110111/2_Praski_przewodnik_szyldowy.pdf
- Poradniki dobrych praktyk architektonicznych wydane przez „Porozumienie dla Pragi” („Praga-Północ. Praska kamienica”, „Fabryki Prawego Brzegu”, „Powojenne Osiedla Pragi” um.warszawa.pl/waw/zabytki/poradniki)
- Realizacje stowarzyszenia „Traffic Design” trafficedesign.pl/projekty/redesign
- Darmowe kroje kroje.org (do wykorzystania przy przygotowywaniu treści na nośniki reklamowe)
- Muzeum Warszawskiej Pragi (Targowa 50/52)
- Muzeum Drukarnia (Żąbkowska 23/25)
- Muzeum Neonów (Mińska 25)

4 Niezależnie od tego, kto jest właścicielem lokalu, w którym działasz (m. st. Warszawa reprezentowane przez ZGN Praga-Północ lub podmiot prywatny) formę reklamy skonsultuj z odpowiednimi urzędnikami, np. z Wydziału Architektury i Budownictwa w Urzędzie Dzielnicy Praga-Północ.

5 Warto rozważyć zatrudnienie doświadzonego rzemieślnika lub rzemieślniczki z Pragi do wykonania reklamy, np.:

- Ślusarnia Stalowa slusarniastalowa.pl/
- Hanak Reklamy Wizualne neonypl/

Masz dodatkowe pytania lub wątpliwości dotyczące reklam?

Skontaktuj się z nami na: porozumieniemlapragi@gmail.com